

O‘ZBEK POETIK MATNLARIDA MEVA NOMLARIDAN RAMZ SIFATIDA FOYDALANISH

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.5.5.015>

*Hojiyeva Nigina Hayot qizi,
Buxoro davlat univetsiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi*

Annotatsiya : Mazkur maqolada o‘zbek tili mevachilik leksikasiga tegishli ba’zi so‘zlar xalq tili lug‘at boyligining ajralmas qismi sifatida tahlil qilingan. Mevachilik leksikasining vujudga kelishi insoniyat o‘tmishi bilan, insonning mehnat jarayoni o‘zlashtirish tarixi bilan uzviy aloqadorligi, meva va uning turlari izohli lug‘atlarda, qomuslarda shu mevaga berilgan ta’riflar, mazkur ta’riflarning lug‘atlar izohi bilan taqqoslash asosida tayyorlangan.

Kalit so‘zlar: Mevachilik leksikasi, “Farangi Jahongiriy” lug‘ati, “Nisob us-siyobon”, mive, mivedjat, miyvo, miyve.

ЭТИМОЛОГИЯ ФРУКТОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

*Ходжиева Нигина Хаёт кызы,
Преподаватель кафедры узбекского языкознания Бухарского
государственного университета*

Аннотация : В данной статье некоторые слова, относящиеся к лексике узбекского языка, анализируются как составная часть лексики народного языка. Возникновение фруктовой лексики неразрывно связано с прошлым человечества, историей человеческого труда, определением фрукта и его видов в словарях, энциклопедиях, настоящими определениями. подготовлено путем сравнения со словарными аннотациями.

Ключевые слова: Фруктовый словарь, словарь фаранги джахонгирий, нисаб ус-сиёбон, миве, миведжат, мийво, мийве.

FRUIT ETYMOLOGY IN UZBEK LANGUAGE

*Hojiyeva Nigina Hayot qizi,
Teacher of the Department of Uzbek Linguistics, Bukhara State University*

Abstract : In this article, some words related to the Uzbek language lexicon are analyzed as an integral part of the vocabulary of the vernacular. The emergence of fruit lexicon is inextricably linked with the past of mankind, the history of human labor, the definition of fruit and its types in dictionaries, encyclopedias, these definitions prepared by comparison with dictionary Abstracts.

Keywords: Fruit vocabulary, Farangi Jahongiriy dictionary, Nisab us-siyobon, mive, mivedjat, miyvo, miyve.

Kirish. Jahon tilshunosligida ham va uning bir qismi bo‘lgan o‘zbek tilshunosligida ham so‘z, leksika, leksema birliklariga turlicha ta’rif beriladi. Jumladan, rus tilshunosi Vladimir Gregorevich Gak: “So‘z tilning asosiy struktur-semantik birligi bo‘lib, borliq hodisalari, narsa va predmetlarning xususiyatlarini nomlashga xizmat qiladi va u fonetik, leksik, semantik va grammatik belgilarning majmuyi sifatida amalda qo‘llanadi”, deb yozadi. Mevachilik leksikasi doirasidagi nomlarning katta qismi uzoq tarixga ega. Ularning paydo bo‘lishi, muhimi, umumiste’molida qo‘llana boshlashi, yozma manbalarning guvohlik berishicha, qadimgi davrlarga borib

taqaladi. Dehqonchilik, jumladan, bog‘dorchilikning paydo bo‘lishi qanchalik uzoq tarixga ega bo‘lsa, mevachilik leksikasining tarixi ham shunchalik qadimiydir.

Masalan, Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asari(XI asr)da shunday o‘rinlar bor:

Yigitlarig ishlatu,
Yig‘ach yemish irg‘atu,
Qulan, keyik avlatu,
Bazram qilib avnalim.
Mazmuni:
Yigitlarni ishlatib,
Daraxt mevalarini qoqtiraylik.
Qulon, kiyiklarni ovlatab,
Bayram qilib ovunaylik.

Agar Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asaridagi mehnat qo‘shiqlari asar yaratilishidan qariyb 5-6 asrlar ilgari yaratilib o‘sha davr kishilarining nutqida avloddan avlodga o‘tib yashab kelganligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni inobatga olsak, “daraxt mevalarini qoqtirish” bilan bog‘liq o‘rinlar mevachilik leksikasi juda qadimdan mavjudligini isbotlaydi.

Mahmud Koshg‘ariy izohlaridan yana shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, meva so‘zi qadimda “yig‘ach yemish”, ya’ni “daraxtdagi yemish” tarzida birikma holatida qo‘llanilgan ekan.

Insoniyat paydo bo‘lgan dastlabki paytlarda yovvoyi holda o‘sgan buta, daraxtlar hosilini iste‘mol qilgan bo‘lsa, ular o‘troq hayotda yashashni boshlashgach, mevali daraxtlarni xonakilashtirishga, madaniylashtirishga harakat qilishgan. Insonlar orasida ayriboshlashning boshlanishi, keyinchalik turli mamlakatlar o‘rtasidagi savdo aloqalarining kuchayishi mevachilikning, tabiiyki, mevachilikka oid leksikaning ham taraqqiy etishiga sabab bo‘lgan.

Shuningdek, xalq og‘aki ijodida ham o‘zbek poetik matnlarida meva nomlaridan ramz sifatida foydalanish qadimdan mavjud. Masalan, olma – muhabbat ramzi, anor – turmushga sadoqat ramzi va h.

Uvaysiyda “Anor” chistoni:
Ul na gumbazdur eshigi tuynugidin yo‘q nishon,
Necha gulgunpo‘sh qizlar manzil aylabdur makon.
Sindirub gumbazni alar holidin olsam xabar,
Yuzlarida parda tortig‘liq tururlar bag‘ri qon.

Uvaysiy ushbu chistoni orqali anorni gumbaz ichidagi yuzlariga parda tortilgan yurak-bag‘ri qon qizlarga qiyoslagan. Bugungi kun o‘zbek bolalar adabiyotida Anvar Obidjon tomonidan yaratilgan “Anor” adabiy topishmog‘i ulardagi biror jihatni takrorlamaganligi bilan ajralib turadi:

Har donacham bir askar,
Bir qal‘ada ming lashkar.
Yotar ular panada,
Oq pardali xonada.
Xonalar tinch, atrof jim.
Qal‘achani buzsa kim,
Boshlanadi to‘polon...
U yog‘i sizga ayon.

Shoir Anvar Obidjon anor donachalarini askarlarga qiyoslaydi. Kim agar ularning tinchini buzsa, qal‘alariga ziyon yetkazsa, qarab turmasliklarini ifoda qiladilar. Ba’zi

manbalarda anor lotincha “granatum”, “granatus” soʻzidan olinib donli, meva ichidagi koʻplab urugʻlarga koʻra, suvli qopqoq bilan oʻralgan.

Olma –sevgi ramzi. Olma –najot ramzi. Olma – abadiy uygʻunlik ramzi. Olma–kosmik ramz va h.

Demak, birgina meva turli xalqlarda mushtarak ramz maʼnosini ham, baʼzan lohida ramz maʼntigʻini ham ifodalab kela oladi. Jumladan,

Olma – sevgi ramzi, shuningdek, vasvasaning, insonning qulashi va najotning ramzi; Keltlar abadiy yoshlikning oltin olma borligiga ishonishgan, xitoyliklar orasida olma sovgʻasi abadiy uygʻunlik gʻoyasini oʻz ichiga oladi. Slavlar uchun bu sevgi belgisi boʻlib xizmat qildi; yigit va qiz bir-birlari bilan olma almashishib, oʻz sevgilarini ochiqchasiga eʼlon qilishdi. Deyarli mukammal dumaloq shakli tufayli olma kosmik ramz sifatida qabul qilinadi, shuning uchun shohlar va shohlar hassa bilan birga butun dunyoni ifodalovchi suveren olmani (kuchni) qoʻllarida ushlab turishadi. (<https://uz.info-4all.ru/>)

Baland shoxda qizil olma pishgan ekan,

Uzib olib qarasam, qurt tushgan ekan.

Men olmani irgʻitvorsam, u dod soldi,

Tashlab ketar ekan meni nega oldi? (M.Yusuf)

Qurt tushgan qizil olma – sevgida aldangan qiz ramzi.

San yodima galanda,

Olma-anorlaring yodima tushdi. (Xorazm qoʻshigʻidan)

Qoʻshiqdagi olma, anor – maʼshuqaning chiroyli yuzi ramzi. Berilgan ramzlarda metafora usulida maʼno koʻchishini kuzatamiz.

Taʼkidlash joizki, oʻsimliklarning shu jumladan mevalarning insonlar hayotida tutgan oʻrni katta. Oʻzbek xalq maqollarida meva nomlari oʻzining koʻchma nomlarini ham hosil qilishga erishgan.

Meva nomlari asosida shakllangan xalq maqollar:

1.Olmadan bodom boʻlmas,

Tegi past odam boʻlmas.

2.Qovunnig sarasini it yer,

Olmaning sarasini – qurt.

3.Olma olmadan rang olar.

4. Otasi achchiq meva yesa ,

Oʻgʻlining tishi qamashar.

5. Olma ogʻochidan olis tushmas.

6.Olma sabogʻidan ortiq boʻlmas.

7.Olmadan – olma , dovchadan - dovcha.

8. Olmaning tagiga olma yotar,

Dovchanning tagiga dovcha yotar.

9. Olma tagidan yiroqqa tushmas.

Maʼlumki, maqollarda fikr aniq, ifoda loʻnda, xulosa tugal boʻladi. SHu xususiyati bilan ular nutqimizning ixcham, ravon, teran va mazmunli boʻlishiga yordam beradi, “nutqqa chehradagi qora xoldek, uzukka qoʻyilgan koʻzdek yarashadi” [Qoʻshoqov, 1963:4]. SHuning uchun ham xalqimiz “Soʻz koʻrki – maqol” deb bejiz aytmagan.

Leksikologiyaga doir adabiyotlarda toʻgʻri taʼkidlanganidek, yangi maʼnoning hosil boʻlishi nom koʻchishi asosida yuz berishi eʼtirof etilgani (yaʼni bunda nom koʻchishi nazarda tutilgani) holda, koʻpchilik ishlarda bu hodisa «maʼno koʻchishi», «maʼno koʻchishi natijasida yangi maʼno hosil boʻlishi» deb taʼriflanadi. Aslida maʼno koʻchishi hodisasi yoʻq.Albatta, bu fikrlar nom koʻchishining metafora usuliga ham taalluqli.

B. Mirsanov Asati, Ho'kizkalla, Bo'rikalla, Jiydagul, Atirqovun, Jo'raqand, Qoraqand, Amiri, Aligavhar kabi ayrim metafora va metonimiya, sinekdoxa usuli asosida shakllangan qovun navlarini tahlil qilgan.

Metafora – narsa, belgi yoki harakatga xos atamaning (so'zning) o'xshashligi bo'lgan boshqa narsa, belgi, harakat haqidagi tushuncha uchun ham qo'llanishi, shu tushunchaning ham nomiga o'tishi (aylanishi)dir.

Metafora asosida nom ko'chishi o'zaro o'xshashligi bo'lgan konkret narsalar doirasida bo'lganida, bu hodisa aniq sezilib turadi. Mavhum narsa-hodisalar doirasida bo'lganida esa uni sezish biroz qiyinroq bo'ladi.

Metafora asosida nom ko'chishi ko'proq ot so'z turkumi doirasidadir. Lekin hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik faqat predmetlar doirasidagina bo'lmay, o'zaro o'xshashlik belgilar, shuningdek, harakatlar o'rtasida ham bo'ladi. Buni meva nomlarida ham kuzatish mumkin.

Metafora kognitiv nuqtayi nazardan qaralsa, oddiygina ko'chim emas, balki insongagina xos olamni anglash vositalaridan biridir. Inson tabiat, xususan, o'simliklar va hayvonot dunyosini hamda jamiyatni o'zaro qiyoslash, o'xshatish, ya'ni metaforalar vositasida ko'radi, anglaydi.

Onomastik birliklarning ko'chma ma'noda qo'llanishi antonomasiya, onomastik metafora, deonimlashish terminlari ostida o'rganilgan. Ko'chma ma'noda qo'llangan onomastik birliklar esa konnotonim, ramziy nomlar terminlari bilan atalgan.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, onomastik birliklar ham, o'z navbatida, metaforik usulda hosil qilinadi. Fitonimlar, asosan, xalq seleksiyasida yaratilgan navlar metafora usulida nomlangan. Metoforik fitonimlar o'simlik navlarini aniq, siqiq, obrazli ifodalaydi.

A.B. Semenova fikricha, o'simliklarni nomlashdagi metaforizatsiya yoki bilvosita nomlashda olamni idrok etish, ya'ni etnosning mentaliteti ham aks etadi. Albatta, bu fikrda asos bor. Har bir xalq o'zining yashash tarzi, dunyoqarashi asosida o'simliklar dunyosini ko'radi.

O'simliklarning metonimik va metaforistik nomlanishida ko'proq turdosh nomlarning atoqli otga o'tishi (Anora, Olmagul, Bodom, Bodomgul, Anjir...) kuzatiladi. Buni o'zbek tili fitonimiyasiga doir dalillar ham tasdiqlaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, milliy qadriyat va tarixni ko'rsatuvchi frazeologik birliklar har doim aksariyat xalqlar tomonidan qadrlangan. Bunday frazeologik birliklarda xalqning mehnat faoliyati, yashash sharoiti va xalq madaniyati o'z aksini topgan. Inson tashqi ko'rinishi va xususiyatini ko'rsatish maqsadida har xil meva va sabzavotlarning nomlari xalq tomonidan frazeologik birliklar tarkibida ham qo'llanilib kelinadi.

O'zbek tibbiy evfemizmlarida ham, ulug'larning tibbiy o'gitlarida ham meva nomlarining qo'llanilishi meva nomlari o'zbek tili leksikasining ajralmas, uni boyituvchi qismi ekanligini ko'rsatadi.

Xalq og'zaki ijodida, o'zbek poetik matnlarida meva nomlaridan ramz sifatida foydalanish qadimdan bor. Badiiy matnlarda meva nomlarining ramz sifatida qo'llanilishi o'zbek tili imkoiyatlarining kengligi, jozibadorligidan dalolatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi.– Toshkent, 2015.–B. 8-65.
2. Bafoyev B. Ko'hna so'zlar tahlili.–Toshkent, 1987.(9-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-25-29 -31- betlar)
3. Qodirov A.A. O'zbekiston tibbiyoti. Darslik. –T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2004.–B.3.

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томли. 2-том. – Т.: ЎЗМЭ, 2006. –582-б.
 6. Mahmud Hasaniy . Qadimiy bog’dorchilikning izohli lug’ati. – Toshkent “O’zbekiston” 2016.
 7. Dilorom Nematovna Yuldasheva. Problems of national language education at school. Volume 4 Issue 3 BSU 2020 (3) Published by 2030 Uzbekistan Research Online, 2020 <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss3/15/>
 8. Дилором Юлдашева. Нутқий мулоқотда сукутнинг ўрни. Образование и инновационные исследования. Том 1 № 1 (2020). <http://interscience.uz/index.php/home>
 9. Дилором Юлдашева (Dilorom YULDASHEVA). Профессиональные фразеология (Professional Phraseology). International conference on academic studies in philology (BICOASP) 26-28 September 2019 Bandırma <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/60539392/>
- Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы. М.: Наука, 1977. – С. 230-293.
- Кошғарий Махмуд . Девону луғатит турк/ таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов/. Уч томли. 1-том. –Тошкент: Фан, 1960. – 498 б.
- Юлдашева Д., Хожиева Н. Некоторые соображения о фруктовой лексике// Преподавание языка и литературы (NSSN 2010-5584).–Ташкент, 2020, № 3.–С. 61-63.
- Семенова А.Б. Фитонимия карачаева-балкарского языка: Автореф. дис. канд филолог. наук. – Черкесск, 2011. – С. 6. // <http://www.dissercat.com/content>